

Stwierdzić więc można, że dotychczasowe badania rozszerzyły bezsprzecznie naszą znajomość dziejów franciszkanów na terenie Polski, ale jeszcze szereg zagadnień, i to niejednokrotnie kluczowych, czeka na opracowanie.

ks. Marek T. Zahajkiewicz

ROLA OŚRODKA PIELGRZYMKOWEGO
W INTEGRACJI SPOŁECZNEJ REGIONU
(NA PRZYKŁADZIE GÓRY ŚW. ANNY NA ŚLĄSKU OPOLSKIM) *

Integracyjny charakter duszpasterskiego oddziaływania Kościoła w szczególnie sposób zaznacza się w pielgrzymowaniu do sanktuariów. Bowiem "celem wędrówki pątniczej chrześcijan jest miejsce kultu, miejsce święte, bo uświęcone życiem i działalnością Jezusa Chrystusa, Jego Matki i innych świętych, w którym znajduje się na przykład grób, część relikwi (różnego stopnia, niekoniecznie de corpore) lub obraz łaskami słynący"¹. Takim świętym miejscem dla Ludu Bożego na Śląsku - jak pisał biskup opolski Alfons Nossol jest Góra św. Anny, zwana też Górą Chełmską².

Samo istnienie ośrodków społecznych, a więc także religijnych, nie przesądza jeszcze o ich znaczeniu, decydują o nim rezultaty działalności, liczą się wartości wytworzone we właściwych im płaszczyznach kultury. W przypadku Góry św. Anny pozostają one możliwe do uchwycenia poprzez analizę całokształtu złożonych zjawisk składających się na pięciowiekowe istnienie tego ośrodka pątniczego.

Choć na położoną centralnie na Górnym Śląsku Górę św. Anny pielgrzymowano niewątpliwie już od zamierzchłych czasów, to jednak z całą pewnością miejsce to zaczęło przyciągać pielgrzymów od czasu umieszczenia w tamtejszym kościele gotyckiej figurki św. Anny Samotrzeciej, zawierającej relikwie świętej Anny. Jednocześnie staraniem hrabiego Melchiora Gaszyny, osiedlono tam małopolskich franciszkanów-reformatów (1656 r.) i ufundowano na Górze Chełmskiej klasztor, a potem kościół wraz z liczącą 36 kaplic kalwarią.

Dopiero jednak zapoczątkowane przez zakonników nabożeństwa wraz z obchodami kaplic kalwaryjskich i to w czasie pruskiego zakazu pielgrzymowania ze Śląska do Częstochowy i innych sanktuariów na ziemiach polskich (1764 r.)

* Referat wygłoszony podczas Międzynarodowej Konferencji na temat "Mental Changes and Social Integration Perspective in Europe", zorganizowanej przez Katedrę Psychologii Przemysłowej KUL w dniach 17—20. 11. 1992 r.

¹ W. Schenk, Wpływ ruchu pielgrzymkowego na liturgię rzymską do VIII w. *Rocz. Teol.-Kan.* 26: 1979, z. 4, s. 129.

² *Wiad. Urzęd. Diec. Opol.* 35: 1980, nr 4 s. 73.

spowodowały gwałtowny wzrost ruchu pielgrzymkowego na Górę św. Anny, zwłaszcza z terenu Górnego Śląska.

Dzięki gorliwej duszpasterskiej posłudze ojców franciszkanów obejmującej zarówno organizowanie i prowadzenie nabożeństw i obchodów kalwaryjskich, związanych z możliwością zyskania licznych odpustów, jak i duszpasterstwo poszczególnych grup pielgrzymkowych czy indywidualnych pielgrzymów, sanktuarium stało się znaczącym ośrodkiem bogatego życia sakramentalnego, źródłem wiary dla ludności Opolszczyzny, miejscem łączności pokoleń i narodowości w jednej wierze katolickiej.

Specyfika społeczno-kulturowych realiów Opolszczyzny, stanowiącej geograficznie zachodnią część Górnego Śląska wynikała z geopolitycznych uwarunkowań regionu śląskiego. Zmienność politycznych losów tej położonej kresowo ziemi, przejawiająca się w minionym tysiącleciu przynależnością (kościelnie zawsze do biskupstwa wrocławskiego) państwową: najpierw przez czterysta lat do ziem Królestwa Polskiego, a w ciągu kolejnych czterystu lat (do 1742 r.) do ziem Korony Czeskiej i Austrii), a wreszcie w latach 1742 - 1945 do Prus, sprawiła, iż był to przez wieki obszar typowego pogranicza, a więc styku różnych narodowości, wyznań i kultur. Sprzyjało to wymianie różnorodnych wartości.

Na Górnym Śląsku dominujące okazało się sąsiedztwo polsko-niemieckie, a miejscami — głównie na południu — polsko-niemiecko-morawskie (względnie czeskie). Współżycie to na ogół układało się harmonijnie. Każdy miał prawo do swego wyznania i języka. Przenikanie się tych kultur było obustronne i przez pokolenia owa symbioza była zjawiskiem codziennym, co przejawiało się np. równoczesnym funkcjonowaniem na tym terenie tych języków, przy czym posługiwanie się nimi przez miejscową ludność śląską aż po wiek XX pozbawione było ideologicznej wymowy narodowej.

Wszystko to było możliwe dzięki nadrzędności zakorzenionego na Śląsku od tysiąca lat katolicyzmu, który potrafił "zmieścić" w sobie wszystkie tradycje w duchu chrześcijańskiego uniwersalizmu. Wiara katolicka była bowiem, podstawowym elementem więzi regionalnej, która — wobec zmienności innych wspólnototwórczych czynników kulturowych — nieomalże decydowała o tożsamości mieszkańców tego regionu. Wiara nie zacierała ani odrębności kulturowych, ani powstałych z czasem podziałów na tle antagonizmów narodowych, ale je niewątpliwie neutralizowała.

Kościół bowiem generalnie rozumiał i respektował dwoistość kulturową i społeczną na Górnym Śląsku i dlatego kierując się pragmatyką duszpasterską, poprzez dwujęzyczne oddziaływanie, tam gdzie ono było potrzebne, dystansował się od ideologii monokultury, powodującej nacjonalistyczne segregacje; w tym względzie aż do końca nie ustępował przed naciskami i manipulacjami władz, które próbowały go wciągnąć do realizacji swoich celów polityczno-narodowych. Zgodnie ze swoją misją pastoralną, usiłował Kościół religijnie łączyć i integrować wszystkich mieszkańców regionu w głębokim przekonaniu, iż rzeczywista integracja nie jest procesem unifikacji różnych grup, lecz budowaniem wspólnot zachowujących i

rozwijających własną kulturę i obyczajowość środowisk zamieszkujących ten teren. Znalazło to swój wyraz w dwujęzyczności duszpasterstwa na Śląsku.

Szczególną rolę także w zakresie duszpasterstwa dwujęzycznego w okresie międzywojennym odegrało największe i najważniejsze sanktuarium Opolszczyzny na Górze św. Anny. Choć dwujęzyczność funkcjonowała w praktyce duszpasterskiej sanktuarium już dawniej, to jednak ukształtowany w połowie XIX w. przez śląskich franciszkanów dwujęzyczny model nabożeństw stanowił bez wątpienia o oryginalności tutejszego duszpasterstwa na tle innych miejsc pątniczych.

Przejawiało się to od roku 1861 paralelnymi obchodami największych odpustów w uroczystości Podwyższenia Krzyża św. oraz Wniebowzięcia NMP. Obchodzone były podwójnie, tzn. w tygodniowym odstępie czasu osobno dla ludności polskojęzycznej i osobno dla ludności niemieckojęzycznej. Natomiast główny odpust i zarazem święto patronalne tj. uroczystość św. Anny obchodzony był wspólnie przez ludność polsko i niemieckojęzyczną. W tym dniu, po Mszy św. z polskim i drugiej z niemieckim kazaniem, odprawiano sumę, w czasie której były wygłaszane kolejno dwa kazania - w języku polskim i niemieckim. Po południu odprawiano również podwójne nieszpory: polskie i niemieckie. Podobnie było we wszystkie niedziele i święta, zarówno na Górze św. Anny, jak i w wielu parafiach Śląska Opolskiego, aż po rok 1939, kiedy to nastąpiło wymuszone przez władze hitlerowskie zawieszenie polskich nabożeństw.

Sanktuarium było faktycznie "miejscem spotkania" dla wszystkich i to bez względu na posiadaną opcję narodową czy polityczną, a co miało swoje doniosłe znaczenie, zwłaszcza w trudnym okresie po plebiscycie, kiedy na Górnym Śląsku ujawniły się w wielu rodzinach nieznane dotąd głębokie podziały na tle poglądów i przekonań narodowościowych. Wtedy to cierpliwa, dwujęzyczna i "czysto duszpasterska" praca parafialna górnośląskiego kleru po obu stronach granicy polsko-niemieckiej, oraz duszpasterstwo annogórskich franciszkanów w odniesieniu do tysięcznych rzesz pątników, zaowocowały z czasem wyciszeniem i przesunięciem istniejących antagonizmów. W latach trzydziestych Góra św. Anny poprzez odbywające się tutaj wielotysięczne pielgrzymki stanowe z udziałem kard. Bertrama z Wrocławia, stała się dla Górnoślązaków "górami chrześcijańskiej nadziei", gdzie czuli się oni naprawdę wolni.

Można zatem powiedzieć, iż doniosłą rolę w religijnej historii Śląska stanowią dzieje kultu św. Anny Samotrzeciej. W życiu i odczuciach kolejnych pokoleń Ślązaków stała się Góra św. Anny od XVIII w. tym, czym Jasna Góra dla wszystkich Polaków — Świętą Górą i religijnym symbolem śląskiej ziemi, najważniejszym ośrodkiem pielgrzymkowym na Opolszczyźnie.

W 1945 r. znalazło się to miejsce pątnicze w samym centrum nowo powstałej na Śląsku Opolskim polskiej rzeczywistości kościelno-diecezjalnej. Nic więc dziwnego, iż wysiłki zarówno opolskich biskupów, jak i franciszkańskich kustoszy Góry św. Anny w minionym półwieczu zmierzały do wzmocnienia integracyjnej roli sanktuarium jako religijno-pielgrzymkowego centrum młodej diecezji.

Wynikało to bowiem ze złożoności powojennej sytuacji ludnościowej na Opolszczyźnie. Ucieczka i wysiedlenie ludności niemieckiej i osiedlenie w jej miejsce

ludności polskiej, przesiedlonej ze wschodu czy napływającej z centralnej Polski wytworzyły na tym terenie istny "tygiel", w którym tworzył się nowy "stop" ludnościowy. Pozostała tu przecież, w przeciwieństwie do innych części ziem zachodnich, znaczna część śląskiej ludności rodzimej wraz ze swymi duszpaste-rzami. Każda grupa ludnościowa przyniosła ze sobą swój własny obyczaj, przyzwyczajenia, tradycje, czy też specyficzne formy pobożności, słowem regionalizmy, powodujące w zderzeniu ze sobą niejednokrotnie konflikty. W organizowaniu pielgrzymek na Górę Św. Anny próbowano znaleźć pastoralne remedium i na ten problem. Od zgodnej współpracy diecezjalno-franciszkańskiej zależał też stały rozwój sanktuarium wraz z jego duszpasterskim oddziaływaniem na wiernych. Dobitym tego potwierdzeniem było wspólne zorganizowanie obchodów jubileuszu pięćsetlecia sanktuarium w 1980 r. oraz papieskiej pielgrzymki na Górę św. Anny w dniu 21 czerwca 1983 r. Oba te wydarzenia stały się niezwykle okazją do duszpasterskiego zdynamizowania życia religijnego w parafiach i udziału wiernych z całej diecezji w pielgrzymkach. Powszechne stało się przekonanie, iż Góra ta jest rzeczywiście centrum religijno-pielgrzymkowym Śląska Opolskiego³. Czy tak jest istotnie?

Szukając odpowiedzi na to pytanie, przypomnijmy, że "sanktuarium to miejsce święte, obecności Pana i przystań pielgrzymującego Ludu Bożego, ma szczególny cel cześć i adorację Boga, wyznawanie wiary, liturgiczne sprawowanie zbawczych tajemnic Chrystusa oraz modlitwę wspólnotową i osobistą"⁴.

Cel ten w sanktuarium św. Anny był i jest nadal realizowany głównie w ramach odbywających się tu — po wojnie już tylko po polsku, dorocznych nabożeństw z udziałem pielgrzymów. Ze względu na swoją historię i charakter oraz zasięg oddziaływania, nabożeństwa te można zestawić — od najważniejszych poczynając — w dwóch umownych grupach, określonych tu jako ponaddiecezjalne i diecezjalne.

I. Nabożeństwa ponaddiecezjalne:

1. Patronalna uroczystość św. Anny;
2. Odpusty wielkie z obchodami kalwaryjskimi:
 - a/ Święto Podwyższenia Krzyża św.,
 - b/ Uroczystość Wniebowzięcia NMP i wspomnienie Świętych Aniołów Stróżów;
3. Odpusty małe z obchodami kalwaryjskimi:
 - a/ Wielki Piątek,
 - b/ Znalezienie Krzyża św.,
 - c/ Uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego,
 - d/ Poniedziałek po Zesłaniu Ducha Świętego - święto NMP Matki Kościoła,

³ Problematyce tej poświęcona jest obszerna monografia piszącego te słowa pt. "Ruch pielgrzymkowy na Górze św. Anny w latach 1945—1985" obroniona jako rozprawa doktorska na Wydziale Teologicznym KUL (mps BKUL).

⁴ Komitet Obchodów Roku Maryjnego: Sanktuaria maryjne jako szczególnie uprzewilejowane miejsca obchodów Roku Maryjnego, *Wiad. Urzęd. Diec. Opol.* 43: 1988 nr 3 s. 105.

- e/ Uroczystość Trójcy Przenajświętszej,
 - f/ Wspomnienie NMP z Góry Karmel - Matki Boskiej Szkaplerznej,
 - g/ Wspomnienie św. Piotra z Alkantary;
4. Odpusty małe bez obchodów kalwaryjskich - Matki Boskiej Anielskiej z Porcjunkuli i św. Franciszka z Asyżu;

II. Nabożeństwa diecezjalne:

1. Pielgrzymka mężczyzn i młodzieńców;
2. Pielgrzymka młodzieży żeńskiej;
3. Pielgrzymka ministrantów;
4. Pielgrzymka chorych;
5. Pielgrzymka głuchoniemych;
6. Pielgrzymka niewidomych;
7. Pielgrzymka księży;
8. Pielgrzymka sióstr zakonnych;
9. Pielgrzymka dzieci;
10. Pielgrzymka młodzieży i studentów;
11. Pielgrzymka chórów kościelnych;
12. Pielgrzymka ludności cygańskiej - ludu Romów;
13. Pielgrzymka pracowników charytatywnych.

Nabożeństwa ponaddiecezjalne posiadające na Górze św. Anny najdawniejsze tradycje, miały górnośląski zasięg oddziaływania. Ważniejsze z nich wiązały się ponadto w odróżnieniu od nabożeństw diecezjalnych, z tradycyjnym rodzajem pielgrzymowania. Polegał on na tym, iż większość pątników przybywała do sanktuarium w zorganizowanych grupach parafialnych, nierzadko z własną orkiestrą dętą, pod przewodnictwem lokalnego duszpasterza albo własnego śpiewaka⁵. Każda taka grupa pielgrzymkowa była oddzielnie witana przez jednego z ojców na dziedzińcu przed bazyliką, czyli na tzw. rajskim placu, następnie wprowadzana do bazyliki św. Anny. Odprawiano tam krótkie nabożeństwo z błogosławieństwem sakramentalnym, po którym pątnicy szli "na ofiarę" tj. obchodzili (niekiedy na kolanach) główny ołtarz z umieszczoną tam figurką św. Anny Samotrzeciej.

Analiza treści liturgicznej i przebiegu annogórskich nabożeństw pielgrzymkowych w latach 1945-1992 wykazała zasadniczą niezmienność tejże liturgii wynikającą z siły przywiązania do tutejszej tradycji. Wydaje się zatem, iż (w tym zawiera się niedwuznaczna odpowiedź na postawione wcześniej pytanie) sanktuarium na Górze św. Anny pozostało w swym duszpasterskim oddziaływaniu głównie sanktuarium śląskim.

Potwierdzenie tej tezy daje analiza zasięgu terytorialnego i stanu liczbowego pątnictwa w okresie powojennym. Pozwala ona bowiem w znacznej mierze

⁵ Por. Agenda liturgiczna diecezji opolskiej, Opole 1981, s. 381—383.

uchwycić zasięg religijno-społeczny oddziaływania tego ośrodka, a także określić zmiany w rodzaju pątnictwa, jakie nastąpiły w ciągu badanego czterdziestolecia.

Badania wykazały, że zasięg terytorialny pielgrzymowania w tym okresie pokrywał się zasadniczo z zasięgiem pielgrzymek w okresie międzywojennym, obejmując w znacznym stopniu wschodnią część diecezji opolskiej i niektóre rejony diecezji katowickiej. Świadczy to o kontynuacji i pogłębianiu istniejącej tu dawnej tradycji pielgrzymowania, chociaż zasięg ów uległ pewnemu zawężeniu od zachodu o parafie zasiedlone po wojnie przez ludność napływową. W większości przychodziły pielgrzymki z parafii zamieszkałych w dużym stopniu przez ludność rdzennie śląską, natomiast z zasiedlonych po wojnie przez ludność napływową najczęściej wtedy, gdy miejscowym duszpasterzem był rodzimy śląski kapłan, "czujący" tradycję annogórskiego pielgrzymowania.

Wyraźnemu zwiększeniu uległa liczba miejscowości i parafii pielgrzymujących do sanktuarium, co wiązać należy zarówno z powstaniem nowych parafii, jak również z ożywieniem tradycji pątniczej w związku z jubileuszem 500-lecia sanktuarium oraz z pielgrzymką papieską.

Zauważa się jednak, zwłaszcza w ostatnich latach, niepokojące oznaki zamierania tradycji pątniczej w wielu parafiach; co wydaje się być spowodowane głównie kryzysem form tradycyjnego pielgrzymowania, oraz wyraźnym zmniejszeniem się liczby śląskiej ludności rodzimej.

W latach 1945-1992 pielgrzymowało rocznie na Górę św. Anny od 150 do 300 tysięcy osób⁶, a zatem o wiele więcej aniżeli w okresie międzywojennym⁷. Dało się zaobserwować w ostatnich kilkunastu latach również wyraźne zmiany w strukturze wiekowej uczestników pielgrzymek. Jeszcze pod koniec lat sześćdziesiątych w migracjach pątniczych uczestniczyły przede wszystkim osoby starsze. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych nastąpiła radykalna zmiana, większość uczestników pielgrzymek pieszych stanowiła młodzież szkół średnich, młodzież akademicka i pracująca⁸.

Zmieniła się także struktura społeczna pątnictwa i choć nadal pielgrzymi z parafii wiejskich stanowią grupę dominującą (do 60%), to równocześnie wzrósł udział pątników z ośrodków miejskich, w tym również z aglomeracji miejsko-przemysłowych⁹.

Uległa zmianie struktura etniczna ruchu pątniczego, gdyż liczba rodzimych pątników śląskich systematycznie się zmniejsza spadając w ostatnim czasie (według prowizorycznych szacunków) poniżej 70% ogółu uczestników. W ich miejsce zwolna, zwłaszcza od czasu pielgrzymki papieża, przybywa pielgrzymów etnicznie nieśląskich. Jednakże sanktuarium, to pozostaje nadal ulubionym miejscem pątniczym dla rodzimych Ślązaków i oni zdecydowanie przeważali w corocznym

⁶ Akta klasztoru na Górze św. Anny w Kurii Diecezjalnej w Opolu.

⁷ Por. Zimolong, Annaberg, LThK Bd I Freiburg 1930, k. 356.

⁸ Zob. przypis 6.

⁹ Akta pielgrzymek diecezjalnych w Kurii Diec. Opolskiej.

pielgrzymowaniu na Górę św. Anny na przestrzeni minionego półwiecza¹⁰. Ruch pątniczy wiązał się ściśle — podobnie jak w minionych wiekach z kultem figurki św. Anny, będąc kultem bardzo żywym we współczesnej śląskiej społeczności.

Kiedy przed trzema laty nastąpiły zmiany demokratyczne w Polsce i kiedy w atmosferze wolności problem części ludności Opolszczyzny, wciąż jeszcze "czującej po niemiecku", a tym samym problem śląskiej dwoistości kulturowej przestał być wreszcie tabu politycznym, bp Nossol w dniu 11 maja 1989 r. zwrócił się do prowincjała śląskich franciszkanów o "wyrażenie zgody, by na Górze św. Anny odprawiano regularnie niedzielną i świąteczną Eucharystię w języku niemieckim". Ta "Góra ufnej modlitwy — jak pisał biskup — była bowiem zawsze miejscem szczególnej posługi duszpasterskiej dla wierzącego ludu śląskiego. Do 1939 r. odprawiano tu głównie pielgrzymki w obu językach — polskim i niemieckim, ponieważ względy duszpasterskie tej ziemi tego wymagały".

W rezultacie tej prośby z dniem 4 czerwca 1989 r., w dniu pierwszych wolnych wyborów parlamentarnych w Polsce, w sanktuarium na Górze św. Anny została wprowadzona na stałe jedna dodatkowa niedzielna msza św. w języku niemieckim (na sześć pozostałych odprawianych po polsku), inicjując tym samym niełatwy proces oficjalnego powrotu po blisko 50-letniej przerwie nabożeństw w j. niemieckim na Górze św. Anny i nieco później w innych śląskich parafiach.

O złożoności sytuacji społeczno-politycznej na Opolszczyźnie świadczy m. in. fakt, iż na ok. 900 tys. mieszkańców diecezji opolskiej¹¹ najwyżej 35—40% to rodzimi z dziada pradziada Górnoszlązacy, którzy reprezentują co najmniej trzy opcje: (1) propolską, (2) mocno akcentującą odrębność regionalną, (3) zdecydowanie proniemiecką. Wciąż istotną rolę odgrywać będzie zatem duszpasterstwo na Górze św. Anny wykorzystujące wspaniałą przeszłość swego uniwersalizmu, jako "góry spotkania" pokoleń i języków.

ks. Andrzej Hanich

¹⁰ Archiwum klasztorne na Górze św. Anny.

¹¹ W obecnym jej kształcie tj. po reformie organizacji Kościoła w Polsce z dnia 25. 03. 1992 r. na skutek której ok. 600 tys. wiernych w rejonie Bytomia, Gliwic i Zabrze znalazło się w ramach nowo utworzonej diecezji gliwickiej.